

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
apanıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

XX əsr Quzey Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixini yazmağın asan olduğu qədər çətin tərəfləri də kifayət qədərdir. Çünki Quzey Azərbaycan xalqı bir əsr ərzində siyasi müstəqillik və siyasi ideologiyalar (islamçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq, sosial-demokratizm, marksizm-leninizm, liberalizm və b.) baxımından çox ziddiyyətli dövrünü yaşamış, əlifbasından tutmuş dilinin adına qədər-ümummill məsələlərdə çox ciddi dəyişikliklərlə üzbəüz qalmışdır. Minillər boyu əsasən azad, hür yaşamış Azərbaycan türklərinin bir qisminin (Quzey Azərbaycanın) çar Rusiyasının işğalına məruz qalıb "müstəmləkə xalq" siyasətinin qurbanına çevrilməsi, onun fəlsəfəsinə, tarixinə, mədəniyyətinə böyük zərbə olmuşdur. İmperiya ideoloqları (Çar Rusiyası, Sovet Rusiyası) Quzey Azərbaycan türklərini, bütövlükdə Qafqaz türklərini daim işğal altında tutmaq üçün onların yalnız torpaqlarını deyil, milli-mənəvi ruhunu da assimilyasiya etmə prosesinə başlamışdır. Bununla da, ən azı son iki əsrdə imperiya ideoloqları Qafqaz türkləri arasında "parçala və hökm sür" siyasətinə uyğun olaraq Rusiya təkəkkürlü, rusdilli "azad xalqlar" formalaşdırmağa çalışmışlar və çalışırlar da.

Son iki əsrdə imperiya ideoloqlarının Rusiya təkəkkürlü, rusdilli görmək istədiyi "azad xalqlar"dan biri də Quzey Azərbaycan türkləri olmuşdur. Çünki Quzey Azərbaycan türkləri Qafqaz türkləri arasında xüsusi çəkiyə sahib olub, utancverici Türk-mənçay müqaviləsini (1828, 10 fevral) qətiyyənlə qəbul etməmiş, daima milli azadlıq davası aparmış və özünü Türk dünyasından, o cümlədən Güney Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərindən heç bir zaman ayırmamışdır. Məhz Quzey Azərbaycan türklərinin bu təbii hiss və haqlarını yaxşı bildikləri üçün də, imperiya ideoloqları Qafqazda türklərə və türklüyə qarşı amansız bir savaş açmış, onları qeyri-türklər və qeyri-türklüklə əvəz etməyə çalışmışdır. Şübhəsiz, onlar üçün bu yolda da, ilk növbədə türklüyü vəhşilik, barbarlıq kimi qələ-

mə vermək, islam dininin xurafat və mövhumatdan uzağa getməməsinə çalışmaq, bununla paralel olaraq qeyri-türkləri (xristian ermənilər, gürcülər və b.) onlara qarşı qoymaq və bununla da Azərbaycan türklərinin milli şüurunda assimilyasiya prosesi aparmaq idi. Deməli, Rusiya ideoloqları Avropada olduğu kimi, türklük və islamlığı Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda (yeri gəlmişkən, burada coğrafi anlamda nəzərdə tutduğumuz Quzey Azərbaycan indiki Azərbaycan Respublikası ilə tamamilə eyniləşdirilməməlidir. Əslində burada nəzərdə tutulan Quzey Azərbaycan Dərbənddən Naxçıvana, İrevana, Lən-

Məhz bu "doğmalıq" hisslərinin nəticəsi olmalı idi ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində az da olsa, Azərbaycan türkləri və onun ziyalıları (M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev, N.Nərimanov, Ə.Qarayev və b.) arasında nə olursa olsun "Böyük Rusiya"dan ayrılmağa ideyası var idi.

Doğrudur, çar Rusiyası dövründə bu proses imperiyaya bürüyən inqilablarla, onun dağılması ilə (1917) yarımçıq qaldı və Qafqaz türkləri, o cümlədən Quzey Azərbaycan türkləri Qacarlarla Osmanlılara olan təbii hisslərini əsasən saxlaya bilmişdilər. Hər halda 19-cu əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan türklərinin, onun ziyalıla-

marksist-leniniçi Stalin prinsiplərinin tam formalaşmaması və nisbi müstəqilliyin fəlsəfə sahəsində də hökm sürməsi idi. Əslində bu "nisbi müstəqillik" daha çox marksizm-leninizmin təbliğində "sağ və sol opportunistlər" in olması, sovet proletariatının mahiyyətinin tam dəqiqləşməməsi, milli mədəniyyətlə sosialist mədəniyyət arasındakı ziddiyyətlərin hələ də qalması idi. Ona görə də, represiyaya-qədərki dövrdə (1920-1936) "nisbi müstəqillik"dən istifadə edən fəlsəfəçilər də fəlsəfinin əsas problemlərinə, eyni zamanda sosial fəlsəfəyə (cəmiyyət, millət, şəxsiyyət, etnos və s.) aid məsələlərdə istər-istəməz fərqli mülahizə-

edilən Quzey Azərbaycan türklərinin milli varlığının üstündən xətt çəkilib yeni, rusdilli, rus təkəkkürlü "xalq" yaratmaq idi. Guya, çar Rusiyasının işğalından sonra, xüsusilə də 19-cu əsrin ikinci yarısında formalaşan "Azərbaycanlı" adlı "xalq" türk dilində danışsa da türk deyilmiş, sadəcə türkdilli imiş, üstəlik bu "türkdilli xalq" yarı Qafqazdillidən, yarı İrandillidən ibarət olub türklərin-səlcuqların Azərbaycana gəlməsi ilə zorla türkləşibləmiş! Sovet-Rus ideoloqları iddia edirdilər ki, Cümhuriyyətə qədər və Cümhuriyyət dövründə türklükdən və islamlıqdan yazanlar da, ya siyasi cəhətdən zəif olanlar, ya da Türkiyənin ca-

Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin problemləri və həll yolları...

kərandan Tiflisə qədərki bir coğrafiyanı əhatə edir) təhrif olunmuş şəkildə təqdim etməklə, Rusiya təkəkkürlü, rusdilli "azad, mədəni xalq" yaratmaq niyyəti güdmüşdür.

Bu proses çar Rusiyası dövründə başlamış və Sovet Rusiyası dövründə isə "uğur-

lunun çoxunun (Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, H.Cavid, M.Hadi və b.) əsas fəaliyyət dairəsi və dünyagörüşü Bakı, Gəncədən sonra ya Tehran və Təbriz, ya da İstanbulla bağlı olmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın ömür sürən Azərbaycan Cümhuriyyəti də

lərlə çıxış edirdilər. Repressiyayaqədərki dövrdə kosmopolitizmə yuvarlanma da, "köhnə" və "yeni" nəsillər arasında gedən mübarizə də məhz "nisbi müstəqillik" dövrünün məhsulları idi. Bizcə, Sovet Rusiyasında, o cümlədən Quzey Azərbaycanda az-çox fə-

cusları, agentləri rolunda çıxış edənlər imişlər.

Ancaq bütün bunlarla, yanaşı "rusdilli, rus təkəkkürlü xalq"ın tarixinin, ədəbiyyatının, fəlsəfəsinin yazılması da lazım idi ki, o zaman mümkün olduğu qədər onu türklükdən uzaq tutan Sovet-Rus ideoloqları ağılasığmaz, reallığa qətiyyənlə uyğun gəlməyən mülahizələri, uydurmaları həmin məsələlərə aid kitablarda gərçəklik kimi qələmə verirdilər. Məsələn, Sovetlər Birliyi dövründə yazılmış 3 cildlik "Azərbaycan tarixi"ndə Babək, Şah İsmayıl, Füzuli, Nəsimi "azərbaycanlı", dilləri "azərbaycan dili" kimi təqdim olunur, eyni zamanda Şah Abbas, Nadir şah, Ağa Məhəmməd Şah İranlı adlandırılır və düşmən elan edilir, Cümhuriyyətin qurucu və digər liderlərinə hər cürə böhtan atılır.

Ən əsas məqsəd o idi ki, Quzey Azərbaycan xalqında, onun ictimai-fəlsəfi fikrinə türklük şüurunu tamamilə sıradan çıxarıb, onun yerinə Sovet Rusiyası imperiyasının maraqlarına cavab verən rusdilli, rus təkəkkürlü "Azərbaycan milləti" formalaşdırmaq idi. Sovet-Rus ideoloqları Cümhuriyyət liderlərinin, xüsusilə də onun qurucusu M.Ə.Rəsulzadənin Türk Cümhuriyyətinə verdiyi "Azərbaycan" adını tamamilə fərqli bir qəlibə salıb bir tərəfdən türklükdən, Türk dünyasından ayırır, digər tərəfdən isə onu Rusiyaya daha yaxınlaşdırıb daimi bir əslilik, müstəmləkəçilik halına gətirməyə çalışırdılar. Bunun üçün də yalnız türk təkəkkürlü insanları repressiya etməklə, ya da ölkədən qaçırmağa nail olmaqla kifayətlənmiş, eyni zamanda rusdilli orta məktəblərin (ali məktəblərdə də eynilə), ya da bölmələrin sayını sürətlə çoxaldırdılar. Sovet-Rus ideoloqları ələ bir şərait yaradırdılar ki, Quzey Azərbaycan xalqının, onun qabaqcıl insanların dünyagörüşü ancaq Rusiyayla, Rus mədəniyyəti ilə bağlı olsun və öz varlıqlarına görə ruslara, Moskvaya daima borclu hiss etsinlər.

la" davam etdirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan türklərini əvvəlcə "tatar" adlandırır onun dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin "yaranma"sının "qayğısı"na qalan rus ideoloqlar Çarlıq dövründə "Rus-tatar məktəbləri"ndə xeyli dərəcədə rusdilli kütlənin formalaşmasına nail ola bilmişdir. Artıq 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq "Rus-tatar məktəbləri"nin, Çarlıq universitetlərinin məzunlarının böyük bir qismi özünü və təmsil olunduğu cəmiyyətin gələcəyini "Böyük Rusiya"dan kənarda görə bilirdi. "Böyük Rusiya" mədəniyyətinin, dövlətçiliyinin, tarixinin, fəlsəfəsinin rusdilli, rus təkəkkürlü ziyalıları üçün milli və dini ortaqlığa baxmayaraq, artıq Qacar Türk dövləti, ya da Osmanlı Türk dövləti ilə eyniyyət fərqlə, özü də əsaslı fərqlə çevrildiyi halda, Rusiyaya münasibətdəki ziddiyyətlər (xüsusilə də din ayrılığı) isə aradan qalxaraq "doğmalıq" hissləri artırıdı.

milli dünyagörüşün məhsulu idi. Bu o qədər təbii idi ki, Rəsulzadənin təbrincə desək, Qacarlardan sonra yenidən "istiqlal"ın dadını görmüş Quzey Azərbaycan türklərinin geri addım atmaq yolu yox idi. Əslində Sovet Rusiyasının 71 illik müstəmləkəçilik dövründə aparılan milli azadlıq hərəkatında, o iki illik müstəqilliyin ayrıca dəyəri və yeri var idi.

Ancaq onu da unutmamaq olmas ki, Sovet Rusiyasının 71 illik müstəmləkəçiliyi çar Rusiyasının müstəmləkəçiliyindən daha ağır və sərt oldu. Doğrudur, Sovet-Rus ideoloqları Quzey Azərbaycan türkləri ilə bağlı çar Rusiyasının yarımçıq qoymağa məcbur olduğu rusdilli, rus təkəkkürlü "azad xalq" siyasətini bir qədər gec, yəni 27 aprel faciəsindən dərhal sonra deyil, əsasən 1930-cu illərin ortalarından etibarən başladı. Buna səbəb də aşağıda daha geniş şəkildə qeyd etdiyimiz kimi,

səfi mülahizələrin 1920-1936-cı illər arasında ortaya çıxmasının kökünü də məhz "nisbi müstəqillik"lə izah etmək olar. Ancaq repressiyanın dərinləşməsi və Stalin prinsiplərinin gərçəkləşməsi ilə bütün imperiyada, o cümlədən Sovet Azərbaycanda da fəlsəfi ehkamlar qətiləşdi.

İlk dövrlərdə Quzey Azərbaycanda türklüyü tamamilə inkar edə bilməyən Sovet-Rus ideoloqlarının çox keçmədən Çarlıqdan da sərt formada türksüzləşdirmə siyasətinə başlamasının milli faciədən başqa bir adı ola bilməzdi. Özü də, onlar bu zaman artıq "tatar" deyil "azərbaycanlı", "Azərbaycan milləti", "Azərbaycan dili" anlayışları altında assimilyasiya siyasətini həyata keçirməyə başlamışdılar. Sovet-Rus ideoloqlarının türksüzləşdirmə siyasətinin əsasında minillər boyu türklük fəlsəfəsinin daşıyıcısı olan, üstəlik əsas nüvədən zorla ayrı yaşamağa məcbur